

(vervolg van pag.14)

G E M E R T I N D E 13e E E U W
=====

door P. Dr Ed.Loffeld C.S.Sp.

Op twee uur gaans van Zoutleeuw-Helenbos treffen we de nederzetting van Bernissem-Sint Truiden (plusminus 1250). Verder waren er in deze 13e eeuw aan de linker Maasoever nederzettingen te Gemert(plum 1245), Luik(1254), Maastricht(plum. 1287). -- Tussen Maas en Rijn lagen de opkomende kommanderijen van Sint Pietersvoeren(1242) onder het huidige nederlandse Noorbeek, en van Siersdorf(plum.1260) tussen Aken en Jülich.

Al deze kastelen (behalve dat van Maastricht) zijn tot op de dag van heden te bezichtigen, hetzij in gerestaureerde staat(Gemert, Luik, Sint Pietersvoeren) of vervallen toestand(Alde-Biezen, Siersdorf), hetzij wat een bijbehorende hoeve betreft(Bekkevoort, Bernissem). -- Er lagen bovendien tussen Maas en Rijn nog andere kommanderijen, die tot de Orde-Provincies Koblenz of Westfalen behoorden. (De provincie of balye Alde-Biezen was een der 12 provincies van de Duitse Orde).

Jan van Heelne was veelzijdig geïnformeerd over de ridderschap van zijn dagen. In zijn dichtwerk noemt hij deelnemers aan de slag van Woeringen, uit Diest, Wezemaal, Rotselaar, Aarschot, Zelem bij Diest enz. Arnold van Zelem was eigenaar geweest van een molen in Bekkevoort, die hij in 1280 afstond aan de Teutonische ridders van die plaats. Hij sneuvelde in Woeringen en van Heelu wijdt enige versregels aan hem(7938-7941):

"Een vromich ridder ende een stout,
Van zeelleem her aernout:
Sire sielen hebbe God ghenade !" (17).

De dichter moet dus vele kontakten hebben gehad met de ridders-kruistochters. Maar blijkt dit ook uit zijn rijmkroniek? Ze komen nog niet ter sprake in de eerste duizenden versregels, die handelen over de voorafgaande perioden van strijd en onderhandelen. Maar vlak voordat de beschrijving van het beslissend samentreffen wordt geopend met de toespraak van Hertog Jan (vers 4700-4727), laat broeder Jan van Heelne-Leeuwe ineens de leden van de Duitse Orde (zijn medebroeders?) optreden:

"Maer doent daer soude ten stride naken
Sloegen nochtan ute vore
Bruedere riddere commendore
Die vander dietscher ordenen waren"

(vers 4686-4689) (18).

Na de mening gevraagd te hebben van de Middelnederlands-kenners, de professoren Rombauts van Leuven en Michels van Nijmegen, geven wij de tekst zo letterlijk mogelijk in modern Nederlands weer:

Maar, toen 't dan tot strijd ging komen
Stormden evenwel naar voren
Broeders, ridders, commendeurs
Die van de Duitse Orde waren.

Daar zijn ze dan, de militair-charitatieve kruistochters, de Orde van het Teutonische huis van de H. Maria in Jerusalem, die onder haar leden niet-adellijke dienende broeders telde, naast ridders (van wie sommigen als "commendeurs" aan 't hoofd stonden van een "Kommende", later Kommanderij genoemd). In deze tijd schenen ze nog geen partij te kiezen tussen de christelijke vorsten. Jan van Heelne vermeldt nu, dat zij eerder een verzoevende rol speelden (reeds in 1276 had Hertog Jan een Ridder der Duitse Orde, broeder Wolfard, afgevaardigd als bemiddelaar tussen de bisschop van Keulen en enige graven).

Het gedicht gaat immers verder:

"Ende voeren in elke ten scaren
Beide om vrede ende om soene
Als hen wel behoort te doene"
(v.4690-4692)

En ze reden op beide legerscharen in,
Om zowel vrede als verzoening te bewerken
Zoals het hun(als Orde-Broeders)past te
doen.

Van Heelne constateerde echter, dat in dit
psychologische klimaat niet meer kon onderhandeld
worden en de Duitse Ridders zullen ook wel meer
symbolisch opgetreden zijn dan met werkelijke ver-
wachtingen:

"Maer om vrede ende om tparlement
Ende achte men daer niet een twint
Want daer dachte elc metten swerde
Te voldoene des anders hoverde
Eer si vanden velde scieden"
(v.4693-4697)

Maar om vrede en om parlementeren
Gaf men daar(in beide legers) geen zier(twint);
Want daar was ieder van plan, met het zwaard
De hovaardij van de ander te breken
Alvorens zij van het slagveld zouden scheiden.

Het is opmerkelijk, dat van Heelne hier in beide
kampen onverzoenlijkheid en hovaardij konstateert,
waar voor de rest het hele dichtwerk één lofzang
is op Jan van Brabant (wiens zoon immers verloofd
of al getrouwd was met Margaretha van York, aan
wie het werk werd opgedragen).

Na deze passage volgt onmiddellijk de begees-
terde dagorde van Hertog Jan I :

Die hertoge sprac toe sinen lieden
Ende gaf hen troest ten stride waert
(v.4698-4699)

"Joannes de Sancto Trudone", Joannes van Sint Truiden.

4) Akte van 22 februari 1300 (23): "Domino Johanne de Lymborgh commendatore et investito de Begkenvoert", Heer Johannes, commandeur en pastoor(?) van Bekkevoort.

5) Akte van het jaar 1340 (24), over de kommanderij Bekkevoort, waarin sprake is van Heelne en Leuwe.

6) Akte van 24 nov. 1432, (25), waarin genoemd wordt: "Johan Lewe commenduer tot Beckenfoirt".

De akten 2-4 geven interessante aanduidingen. Tussen 1273 en 1300 (toen de rijmkroniek gemaakt werd: rond 1290) was een broeder of heer Johannes commandeur of conventridder in Bekkevoort. Dat het telkens dezelfde persoon is blijkt niet. In 1295 wordt een broeder Jonathas commandeur genoemd: is dit ook een Johannes? Tegelijkertijd wordt als lid van de kommanderij te Bekkevoort een broeder Joannes van Sint Truiden vermeld: onder de rook van deze Limburgse (Loonse) stad lag de plaats Heelne... In 1300 is een Johannes van Limburg commandeur: Sint Truiden lag en ligt in Limburg en ook het nabije Helen-Bos wordt in Oosthoeks encyclopedie vermeld als liggend in Limburg. (26).

Hier tegenover staat, dat wat nu de Belgische provincie Limburg heet, toen min of meer samenviel met het graafschap Loon, terwijl het eigenlijke hertogdom Limburg zich uitstreckte langs de rechteroever van de Maas, tussen Maastricht en Aken, met de plaatsen Valkenburg en Limburg (in België, ten oosten van Luik; niet te verwisselen met de Duitse plaats Limburg a.d. Lahn).

Heeft Jan van Heelu, en wel als ridder en commandeur van de Duitse Orde te Bekkevoort, dan tóch het beroemde dichtwerk "Yeeste (voorvallen,

heldenfeiten) van den slag van Woeringen" geschreven binnen de grachten van het toenmaals belangrijke Bekkevoorts kasteel? (In 1700 was het, blijkens de gravure van Romein de Hooghe, al in bouwvallige staat; thans ziet men er nog een onbetekende woning). Heeft hij, met zijn Orde-Broeders de verzoenende rol in Woeringen meegespeeld?

Bovenstaande studie geeft enige grond aan de bewering van Butkens. In dit geval moet Jan van Heelne ook contact hebben gehad met de toenmalige kommandeur van Gemert, Alard van Horst(1293).(27).

En dit was dan een heemkundige bijdrage tot verheldering van de oudste Gemertse geschiedenis en van het oude probleem "Jan van Heelu". Maar er zal nog veel Peelwater door de Gemertse Rips lopen voordat de mist helemaal is opgetrokken....

NOTEN

AARLES BROEK, maart 1963

- 1) Voor de juiste jaartallen in deze bijdrage maakten we voornamelijk gebruik van: Strubbe-Voet, "De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden", N.V. Standaard-Boekhandel, Antwerpen-Amsterdam 1960.
- 2) Mr J.H. van Heurn, "Historie der stad en Meyerye van 's Hertogenbosch", deel I, Utrecht 1776, blz.133-134. - Voor de onderhavige studie putten wij diverse gegevens uit dit werk, dat weer sterk op Butkens steunt(zie verder noot 16)
- 3) Zie de uitgave van Mandonnet, deel I van de "opuscula"(kleinere werken) van S.Thomas, Parijs 1927, p.488-494.-- Thomas' ordegenoten zouden goed $3\frac{1}{2}$ eeuw later tijdelijk onderdak vinden in Gemert(van 1639 tot 1649 en later weer 1670-1680).-- In zijn meest beroemde werk, de "Summa theologica", neemt de theoloog de militaire kloosterorden(dus ook de Teutonische Orde) onder zijn bescherming. Een Gemert-

se Thomaskenner wees mij erop. In de 2e afdeling van het 2e deel (kwestie 188, artikel 3) stelt Thomas de vraag of een religieuze orde, die toch gericht moet zijn op de beoefening van de christelijke volmaaktheid, ook een militaire doelstelling kan hebben. Thomas antwoordt bevestigend, maar stelt de konditie dat het vechten niet op "iets wereldlijks" gericht mag zijn, maar op "de verdediging van de godsdienst en van het openbaar welzijn, of van de armen en onderdrukten". Het voorbeeld in deze geven degenen die "ten strijde trekken tot hulp aan het heilig land".

- 4) Dr H. van Velthoven, "Stad en Meierij van 's Hertogenbosch", deel I, Amsterdam 1935, blz 21.-- De schrijver zal met afhankelijkheid wel bedoelen: feitelijk erkennen en ondergaan van de afhankelijkheid. -- De heer F.W. Smulders schrijft in "Brabants Heem" (deel XIV, nov.-dec. 1962, blz. 143): "Echternach bezat de hoge heerlijkheid over grote gebieden in Oost-Brabant vóór 1200. Deze kwam toen aan de Hertog van Brabant". Feit is, dat ondanks de bepalingen van 1271 (zie verder) in 1293 vanuit Gemert nog een beroep werd gedaan op de tussenkomst van de Proost van de abdij van Echternach (zie onder noot 11). - Toen in 1437 de Gemertse parochie werd opgericht, werd ook de instemming gevraagd (en verkregen) van de Echternachse abt (het dokument berust in het Rijksarchief van Den Bosch, nummer 114 van de oorkondenlijst - "repertorium" - van Alde-Biezen/Gemert). Maar dit wijst eerder op een afhankelijkheid in kerkelijke zaken; het recht om een pastoor voor te stellen ging over op de Duitse Orde (tegen periodieke levering van een pond was aan de abdij van Echternach, als symbool van de vroegere kerkelijke afhankelijkheid)

- 5) "Bossche Bijdragen" VII(1925-1926), blz.206.-
Tekst van oorkonde 1270: J.H.Hennes, "Urkunden-
buch des Deutschen Ordens", Deel II, Mainz 1861
p.179-180.
- 6) van Heurn (zie noot 2), blz.136-137;157.
- 7) Beschrijving o.a. bij van Heurn, 145-149.
- 8) Prof.Dr J.Dhondt, "Het ontstaan van het her-
togdom Brabant", in "Brabants Heem" V (1953),
blz.74-86.
- 9) Uit de rijmkroniek van Jan van Heelu(waarover
onder V), versregels 4710-4711.(handschrift:
blad 79a)
- 10) van Heurn(zie noot 2),blz.147
- 11) Het origineel van de oorkonde(9 april 1293)
bevindt zich in het rijksarchief te Den Bosch,
oorkondenlijst Alde-Biezen/Gemert, nr.3. -
Tekst bij J.Hennes(zie boven, noot 5) blz.279-
280.-- Men kan ook zeggen dat de handelwijze
niet tegen de bepaling van 1271 was, omdat het
een loutere arbitrage gold, door beide partij-
en geaccepteerd.
- 12) Prof.Dr J.van Mierlo, "De middelnederlandsche
Letterkunde", II, 's Hertogenbosch-Brussel
1940, blz.9. -- Dr H.W.E.Moller, "Geschiedenis
van de Nederlandse Letterkunde", 5e druk,
Heemstede 1939, blz.49.in de Kon.Bib.'s Hage
- 13) Het handschrift is geregistreerd/onder 76E23.
Het is in leer gebonden en omvat 142 bladen
in perkament. De opdruk op de rug luidt:
I.van Heelu. Slach van Woeronc. De tekst is
geschreven in goed gevormde gotische letters
en is hier en daar verlucht met gekleurde mi-
niaturen. Voorin schreef Willems(zie volgende
noot) een aantekening, volgens welke de twee
exemplaren door dezelfde afschrijver zijn ver-
vaardigd en wel door Hendrik van Damme, in

het jaar 1444 (dus meer dan 500 jaar geleden). Het andere exemplaar bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (Rue du Musée 5, bij het Zuiderstation), onder nr 19607. -- De geschiedenis van deze en andere afschriften en de tekst zelf der rijmkroniek zouden een goed onderwerp vormen voor een academisch proefschrift, te meer daar er nogal wat twijfels zijn (zie de uitgave van Willems, blz. V, noot; zie ook: Bouwstoffen bij het Middelned. Woordenboek Verwijs-Verdam-Stoett, 's Gravenhage 1927-1952, deel X, blz. 328).

14) Uitgegeven te Brussel, bij M. Hayez, 1836. Tekst van de kroniek: blz. 1 - 326.

15) Dit "voorwoord" geeft Willems op blz. 329-345. In het handschrift zelf maakt het één geheel uit met de tekst van de rijmkroniek (blad 1-9b). De betreffende passage luidt als volgt:

...die yeesten die gesciet sijn
Tussen mase enten rijn
Alsoe also van heelu broeder jan
Ons heeft bescreven ende doen verstan
Oec heet hi broeder jan van leeuwe
Die dichte van Woeronc.....

(vers 583-588; handschrift blad 9b)

Dan volgen nog vier versregels van het "voorwoord", waarna (volgens Willems) de tekst van Jan van Heelu begint:

VROUWE MARGRIETE VAN INGHELANT

(aan wie, zoals gezegd, het dichtwerk werd opgedragen)

16) C. Butkens, "Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant".

De eerste (onvoltooide) uitgave (één deel) verscheen te Antwerpen in 1641. In 1724 verscheen te Den Haag een volledige uitgave in twee folianten, in 1726 gevolgd door twee folianten als

"Supplément". Deze editie in 4 delen werd samengesteld aan de hand van de nagelaten geschriften van Butkens. -- We hebben in de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen te 's-Hertogenbosch de verwijzing van Willems gekontroleerd: de bedoelde passage staat op bladzijde 146 (niet op blz.164) van Supplément I. De tekst luidt als volgt: "F.Jean van Heelu dit van Leeuwe, en son tems(sic)chevalier de l'Ordre Theutonique & Commandeur de Beckefort, Auteur de la Description de la bataille de Woeringen ou Woerdonck, manuscrit en vers Thiois ou Flamands.." -Vertaald: B(roeder) Jan van Heelu, genoemd van Leeuwe, in zijn tijd Ridder van de Teutonische Orde en Commandeur van Bekkevoort, samensteller van de beschrijving van de slag van Woeringen of Woerdonk, handschrift in Dietse of Vlaamse verzen.

Dertien jaar na het Supplement van Butkens (in 1739) verscheen te Brussel het werk van J.F.Foppens, "Bibliotheca Belgica"; in deel II, blz.655 van dit werk lees ik (in 't Latijn): "Jan van Heelu, genoemd van Leewe, beschreef op rijm, in de landstaal, de veldslag van Woeringen, waarvan hij ooggetuige was..." Foppens zegt dus niets over het lidmaatschap van de Teutonische Orde.

- 17) Handschrift, blad 126b. (Willems copieert "siele" i.p.v. "sielen").
- 18) We geven de tekst volgens het handschrift zelf, afgezien van de daarin voorkomende gebruikelijke afkortingen (blad 78b en 79a). De nummering der verzen vindt men bij Willems.
- 19) Wij staan in korrespondentie met hem. - Zie verder Fr.Scheys, "Jan van Heelu Commandeur van Bekkevoort?", in "Meer schoonheid" (Heverlee), 8e jaargang (1961), nr 2, blz.5-6. -- Bij mijn weten hebben anderen er niet aan gedacht (of niet geprobeerd) om langs deze weg Jan van Heelu "thuis te brengen".

- 20) F.J.E.Raymaekers, "Het Kerkelijk en Liefdadig Diest", Leuven 1870, blz.353.
- 21) Origineel in het Staatsarchief te Hasselt, oorkondenlijst("repertorium") Alde-Biezen/Bekkevoort, nr 7. - Tekst bij Hennes (zie boven, noot 5), blz.193.
- 22) Origineel in Staatsarchief Hasselt(repertorium als in noot 21), onder nr 14. -- Tekst bij Raymaekers (zie noot 20), blz.353-354, uit een 13e-eeuws handschrift van de norbertijner abdij "Park" te Leuven.
- 23) Origineel als onder noot 21, nr 15.- Tekst bij Hennes II, blz.306.
- 24) Origineel als onder noot 21, nummer 19.-- Scheys in "Meer schoonheid"(zie noot 19), blz.5.
- 25) Origineel in Hasselt?. -- Tekst bij Hennes II, 411-412. -- Zie J.Hezenmans, "De Commandeerij der Duitsche Orde te Vucht", 's-Hertogenbosch 1887, blz.34.
- 26) Bij het steekwoord "Heelu"(Jan van-). Maar feitelijk ligt Helenbos in de provincie Brabant. In de als n.6 vermelde akte(zie vorige noot) van 1432 wordt een Jan Lewe als toenmalig commandeur van Bekkevoort genoemd. Opmerkelijk is, dat de copie van de "Slach van Woepronc" 12 jaar later zou zijn gemaakt(zie boven, noot 13). Hennes kan ook de naam verkeerd overgeschreven hebben. Fr.Scheys deelde mij mee(13 juni 1962) dat in een oorkonde van 1438 een "frater Joannes Leen"(Leeu?) als commandeur van Bekkevoort vermeld wordt. In dit charter is sprake van Jonkheer Johan van Loen, Heer van Heynsbergh, Leeuwenborch, Diest en Zichem (een Joh.van Heinsberg was 1419-1455 Bisschop van Luik en Heer van het graafschap Loon = Loen: Strubbe-Voet - zie

boven, noot 1- blz.285 en 378).-- Deze oorkonden van 1432, 1438 en 1440 zouden nog nader bestudeerd moeten worden. Is het mogelijk dat Butkens, de rijmkroniek met voorwoord lezend(hij haalt ze voortdurend aan), bij de naam Jan van Leeuwe gedacht heeft aan de Jan Lewe die in 1432 commandeur van Bekkevoort was(meer dan twee eeuwen voordat Butkens zelf schreef)? Uit welke bron wist Butkens in 1641(of zijn latere uitgever in 1726) dat Jan van Heelu rond 1290 commandeur van Bekkevoort was? In de literatuur over de Teutonische Orde, die tot de Franse revolutie nog volop leefde, vind ik nergens vermeld dat de schrijver van de rijmkroniek lid van de orde was.

27) Vermeld in de akte, waarover onder noot 11.

+
+
AANVULLINGEN

- + + +
- I. Op pagina 26, 6e regel van onder worde ingelast na "vermeld wordt": Verder schrijft hij, dat in de oorkonde van 15 april 1440(repertorium n.46)Jan Bruyninx commandeur van Bekkevoort genoemd wordt.
- II.Bij pagina 14, 1e alinea.-De huidige gemeentesekretaris van Helen-Bos, de heer L.Ginckels, meldde mij, dat deze gemeente vóór de nieuwe spelling Heelen-Bosch heette. Ze werd samengesteld uit twee gehuchten, Heelen en Bosch, waarvan het eerste het oudste is en vroeger Heelne heette. Hij wees op de twee akten resp. van de 13e en 14e eeuw, uitgaande van het nabije Oplinter, waarin sprake is van dit gehucht "Heelne"